

BULLA SUPER UNIVERSAS

12 mei 1559¹⁾

De betekenis van de oprichtingsbul der nieuwe bisdommen *Super Universas* van 12 mei 1559 mag zeker niet worden onderschat. Dit wordt duidelijk, wanneer men zich een ogenblik inleeft in de geschiedenis van de zestiende eeuw, het tijdvak, dat voor ons vaderland om vele redenen uiterst gewichtig mag worden genoemd. Niet alleen omdat wij in die eeuw de strijd aanboden met de Spanjaarden, niet alleen omdat in die eeuw het protestantisme zich ook in ons land kon ontwikkelen, maar vooral omdat toen op ons land het stempel werd gedrukt, waaraan ieder het vandaag de dag nog zal herkennen. Er kan in dit bestek niet aan worden gedacht uitvoerig op de gebeurtenissen, welke tot de tachtigjarige oorlog en tot de nieuwe kerkelijke indeling der Nederlanden aanleiding hebben gegeven, in te gaan.

Men ontkomt echter niet aan de indruk, dat het verzet tegen de Spaanse overheersing in 1568 niet alleen reeds lang aan de gang was, maar tevens in verband moet worden gebracht met de kerkelijke toestanden. Tegenover de oude rooms-katholieke kerk, die alle zeilen bij moest zetten om zich aan te passen aan de zich zo snel en zo hevig wijzigende omstandigheden, stond een jonge reformatische beweging, bruisend van leven en activiteit. De reformatie van Maarten Luther (1517) werd te laat beantwoord.

Voor deze vertraging kunnen allerlei omstandigheden worden genoemd, die daartoe evenzovele oorzaken zijn geweest, desondanks blijft het waar, dat de vertraging in die tijd en onder zulke bijzondere omstandigheden zeer betreurenswaardig is. Pas jaren nadat Luther zijn stellingen aan de Slotkapel te Wittenberg aansloeg kan men spreken van een zich langzaam ontwikkelende contra-reformatie.

Zeker, er moet hier worden vermeld, dat reeds in de twaalfde eeuw de graven van Vlaanderen en de hertogen van Brabant plannen hebben voorgesteld om tot een betere kerkelijke indeling der Lage Landen te geraken. En ook, dat er daarna nog vele anderen getracht hebben een indeling der nederlandse diocesen te verwezenlijken, welke aangepast zou zijn aan de bourgondische politiek, die de eenheidsstaat beoogde.²⁾ Bovendien is het bekend, dat er nog tijdens de regering van Karel V — in 1551-1552 — een geheel uitgewerkt plan voor een nieuwe indeling gereed gekomen was, waarop bij de besprekingen te Rome zou worden voortgewerkt.³⁾ Maar dan klemt de vraag nog te sterker, waarom men na eeuwen niet tot enig resultaat van beteke-

¹⁾ Dat schrijver niet naar volledigheid heeft kunnen streven werd veroorzaakt door een zó grote lawine van literatuur, dat hij besloot zich tot de hoofdzaken te beperken.

²⁾ L. J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*. Amsterdam. 1947. Deel I blz. 201 e.v.

³⁾ Zie hierover: M. Dierickx, *Het begin der Katholieke Reformatie in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel IV, blz. 350 e.v.*

nis kon komen. Het was toch werkelijk hoog tijd, dat aan het ver-
steende bestuur der kerk een einde kwam. Met name door het optre-
den van Maarten Luther en de opkomst van het protestantisme was
men zich in de roomse kerk bewust geworden, dat er iets positiefs
moest gebeuren, wilde de kerk nog niet meer terrein verliezen.

Maar in 1559 was het zover. Men kan zonder bezwaar vaststellen,
dat de veranderingen, die toen op handen waren binnen het geheel
van de kerk in onze landen, de kerkelijke geschiedenis van ons vader-
land in twee grote tijdvakken verdelen. 4) De zeventien Vereenigde
Nederlanden bestonden vóór 1559 uit vijf bisdommen: *Utrecht* in het
noorden en *Doornik, Kamerijk, Atrecht* en tot 1553 *Terwaan* in het
zuiden. Na 1559, of liever na 1561, toen men met de practische uit-
voering van de plannen kon beginnen, zouden de Nederlanden uiteen-
vallen in de nederlandse kerkprovincie *Utrecht*, bestaande uit het
aartsbisdom Utrecht en de bisdommen Haarlem, Leeuwarden, Gro-
ningen, Deventer en Middelburg; vervolgens de nederlandse kerk-
provincie *Mechelen*, waarin het *aartsbisdom Mechelen* en de bis-
dommen 's-Hertogenbosch, Roermond, Gent, Brugge, Antwerpen en
Yperen en tenslotte de waalse provincie *Kamerijk*, met het *aarts-
bisdom Kamerijk* en de bisdommen Atrecht, Doornik, Namen en St.
Omaars, 5) zoals op het hierbij afgedrukte schetsje is aangegeven.

Aanleiding.

Zo op het eerste gezicht lijkt de nieuwe indeling van de Neder-
landen oninteressant. Het zal echter wel degelijk blijken dat de pause-
lijke opdracht tot betere bearbeiding van de bisdommen niet zonder
resultaat gebleven is. Er stond dan ook heel wat op het spel. Niet dat
het zonder deze instructies nooit tot een contra-reformatie of katho-
liek herstel gekomen zou zijn, maar toch moest de gehele kerk naar
het oordeel van sommigen hervormd worden in Hoofd en leden, van
hoog tot laag dus. Inwendig moest er wat gaan veranderen, waardoor
de kerk naar buiten met des te meer kracht zou kunnen optreden.

Eén van de redenen, waarom dit niet kon, was *de uitgestrektheid
van de bisdommen*. De hoofdoorzaak van de machteloosheid der
rooms katholieke kerk was echter „de verwording der hiërarchie tot
een louter ambtelijk en vooral op het financiële gericht apparaat” 6)
Dat dit schadelijk was in verband met de strijd tegen *het opkomende
protestantisme* spreekt vanzelf. Want dat protestantisme — en vooral
het calvinisme — nam hand over hand toe, en hoewel het tot sterke
minderheden in de grote steden beperkt bleef, toch moest er met de
opkomende bewegingen terdege rekening worden gehouden. Wij
stellen de zaak zo zuiver mogelijk, als wij zeggen, dat door het vast-
beraden optreden van calvinisme en lutheranisme in de vijftiger jaren

4) M. Dierickx s.j., De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden
onder Filips II 1559—1570, Antwerpen/Utrecht, 1950. blz. 11 e.v.

5) Abr. Erens o.praem., Tongerlo en 's Hertogenbosch, De dotatie der nieuwe
bisdommen in Brabant 1559—1596. Tongerlo, 1925. Zie vooral de eerste
vijftig bladzijden.

6) Rogier t.a.p. 207.

van de zestiende eeuw „het eeuwenoude katholieke geloof van deze gewesten” nieuw leven ingeblazen is. 7).

Men moet dit inblazen van nieuw leven dan zo opvatten, dat de inwendig versteende kerk van die dagen mede door het protestantisme zelf krachtiger weerstand zou kunnen gaan bieden „aan de van alle kanten voortwoekerende ketterij”. 8) De kerk werd op vastberaden wijze herinnerd aan zijn verantwoordelijkheid, welke maar al te zeer verzaakt was. En alleen door een naar binnen gerichte hervorming zou de bedreiging van het protestantisme misschien nog kunnen worden gekeerd. Daarom is het zo goed te begrijpen, dat de pauselijke bul van 12 mei 1559 zich vooral met de indeling der bisdommen heeft bezig gehouden, want door de uitgestrektheid van deze was een redelijk bestuur vrijwel onmogelijk, ook al zou men zich nóg zoveel

7) Dierickx t.a.p. 11.

8) Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht, deel 57 blz. 225 e.v.

moeite gegeven hebben. Karel V had dit ook reeds gezien. Hij wilde door de oprichting van enige nieuwe bisdommen in de Nederlanden „het katholijk Geloof en de zaligheid der zielen door dit middel beveiligen: des te meer om dat vier of vijf bisdommen niet genoegzaam scheenen om zoo een gewigtig inzicht in alle die groote en wijd verspreide provincien uyt te voeren”.⁹⁾ En na zijn troonsafstand heeft hij het Filips II op het hart gebonden toch vooral aan deze zaak niet achteloos voorbij te gaan.

Filips heeft de belofte, die hij aan zijn vader gedaan had, gestand gedaan. Alleen moet van beiden gezegd worden, dat hun motieven niet zuiver zijn geweest. Natuurlijk nemen wij direct aan, dat zij ook de kerk hebben willen dienen, maar het kwam hun toch wel heel goed in hun „Kreitz”-politieke kraam te pas, dat de nederlandse diocesen aan *de controle van buitenlandse geestelijken* werden onttrokken. Zo zou er immers een einde komen aan het hen steeds prikkelende feit, dat men van buitenaf het wel en wee in de nederlandse katholieke kerk kon regelen.¹⁰⁾

De bisschoppen van Luik, Reims en Keulen, van wie de laatste een gedeelte van het utrechtse bisdom onder zijn juridictie had, waren invloedrijke, ja machtige figuren, die zelfs door Karel V en Filips II met de nodige eerbied en voorzichtigheid werden behandeld.¹¹⁾ Dit politieke voordeel, want meer was het voor hen niet, betekende echter voor de kerk zelf ook een niet onaanzienlijke vooruitgang, omdat zo tevens de „*taalaangelegenheid*” werd opgelost. Het bezwaar, dat de vlaamse gewesten geen voeling hadden met de kamerijkse en duitse bisschoppelijke overheid, door het taalverschil, wat uiteraard niet bevorderlijk was voor een goede geestelijke leiding in die gebieden, zou hiermee verdwenen zijn.¹²⁾

Overleg te Rome.

Eigenlijk weet niemand nog de reden, waarom juist Franciscus Sonnius, kanunnik van de utrechtse Dom, door Filips werd aangezocht om de gereed gemaakte plannen onder de aandacht van de paus te brengen. Zeker, hij was niet de eerste de beste geleerde¹³⁾, maar toch vraagt men zich af hoe de juiste toedracht geweest is. Dit vooral, omdat de onderhandelingen en wat daaraan vooraf ging strikt geheim gebleven zijn¹⁴⁾. Zo zelfs, dat men vandaag de dag niet eens met

⁹⁾ H.V.R. Historie ofte Beschryving van 't Utrechtsche Bisdom, Leiden, 1719, deel 1, pag. 11 e.v.

¹⁰⁾ Rogier t.a.p. 211, 212.

¹¹⁾ O.a. Dierickx t.a.p. 82 e.v.

¹²⁾ Erens t.a.p. 6.

¹³⁾ Zijn eigenlijke naam was Franciscus van de Velde. Hij was in 1507 te Sonbij Eindhoven geboren. In 1543 was hij reeds rector der leuvense universiteit. Twee jaar later maakt hij deel uit van de Nederlandse vertegenwoordiging op het concilie van Trente. In 1548 werd hij kanunnik van de Dom. Er werd in 1554 te Utrecht een catechismus van hem uitgegeven. Hij was de eerste bisschop van Den Bosch en later bisschop te Antwerpen.

¹⁴⁾ Dierickx t.a.p. 46.

zekerheid kan vaststellen wie in de voorbereidingscommissie hebben gezeten en er ook nog twijfel bestaat over het aandeel, dat Granvelle, toen bisschop van Atrecht, in het geheel der besprekingen moet hebben gehad. Dàt hij van de hervormingsplannen op de hoogte geweest is en ook geweten heeft, dat er onderhandelingen in Rome gevoerd werden, is zeker, al getuigt hijzelf van alles onkundig geweest te zijn.¹⁵⁾ Hoe dit alles echter zij, kan hier zonder enig bezwaar in het midden worden gelaten. Wellicht geven de reeds aangekondigde bronnen-publicaties van Dierickx op al deze, en nog vele andere vragen het antwoord.

Franciscus Sonnius vertrok naar Rome op 25 maart 1558. Zijn tas volgepakt met officiële documenten. Naast een reeks geloofs- en aanbevelingsbrieven, welke hem de toegang tot het vaticaan moesten verschaffen, was er — en dit was wel het belangrijkste stuk — een door Filips persoonlijk ondertekende instructie over de kerkelijke reorganisatie der Nederlanden. Ook was Sonnius rijkelijk voorzien van landkaarten, waarop de bedoelingen van Filips nader werden toegelicht¹⁶⁾

De tocht ging te paard via Duitsland naar Italië, waar Sonnius op 13 mei aankwam. Onmiddellijk maakte hij gebruik van de hem verleende introducties. Daardoor was hij in de gelegenheid de omgeving van paus Paulus IV in te lichten over zijn zending. Weldra had hij het noodzakelijke contact gelegd en kardinaal Carlo Caraffa zorgde ervoor, dat Sonnius reeds op 31 mei door zijne heiligheid werd ontvangen. Sonnius heeft tijdens het eerste onderhoud een hartstochtelijk beroep op de paus gedaan om het plan van Filips toch vooral spoedig te aanvaarden. En het scheen alsof de paus daartoe alleszins bereid was, getuige zijn woorden aan Sonnius: „Heb moed, mijn zoon, deze zaak zullen we spoedig afhandelen tot voldoening van uw koning en tot uw eigen lof”.¹⁷⁾

Het zou echter heel anders lopen. Sonnius en ook Filips hadden gedacht, dat de plannen tot inrichting van de nieuwe bisdommen dadelijk te Rome zouden worden ingewilligd. En eigenlijk was de spoed, die zij wensten, voor hen uiterst gewichtig, want zij wilden, dat men in de Nederlanden pas van de missie van Sonnius zou horen, wanneer in Rome de beslissing over de kerkelijke indeling reeds gevallen was. Er zou dan geen tijd zijn voor het groeien van enig verzet van betekenis. Want zo wijs waren zij ook wel, dat zij van alle kanten tegenstand verwachtten. Niet alleen in de Nederlanden zelf, maar ook van de zijde der buitenlandse bisschoppen, die zich van hun rechten in gedeelten van de nederlandse en waalse kerkprovincies beroofd zagen.

Zeker was de slechte gezondheidstoestand van de paus er de oorzaak van, dat weldra de besprekingen ongeregeld en met steeds langere tussenpozen plaats vonden, maar toch waren er ook andere redenen. Zo bleek de reeds genoemde kardinaal Caraffa, van wie Sonnius

¹⁵⁾ Erens t.a.p. 8.

¹⁶⁾ Dierickx t.a.p. 49 e.v.

¹⁷⁾ Erens t.a.p. 12 e.v.

zeker medewerking had verwacht, reeds dadelijk een belemmering te zijn voor de spoedige afloop der onderhandelingen.

De op 1 juni 1558 door de paus benoemde commissie van kardinalen — welke gedurende de maand augustus met Sonnius vergaderde — bracht reeds in september verslag uit. Het is opvallend, dat Carlo Caraffa het bewuste verslag einde december nog niet ondertekend had, hoewel men achteraf wel gissen kan, welke redenen hij daarvoor had.¹⁸⁾ De onwillige kardinaal heeft ook later het verslag niet mede ondertekend. Het werd echter toch reeds op 5 oktober aan de paus ter hand gesteld, samen met een betoog van Sonnius, waarin hij voor Filips vroeg om het recht tot benoeming der bisschoppen. Daarna zouden de leden der commissie hun goedkeuring aan de plannen geven tijdens een persoonlijk onderhoud met de paus, waarna de definitieve beslissing genomen zou worden. Echter . . . de paus werd ziek en hoewel hij reeds de volgende dag aan Sonnius bericht zond, dat zijn zaak zo spoedig mogelijk zou worden afgedaan, zou het nog tot mei 1559 duren voor de kwesties geregeld zouden worden.

Deze vertraging moet Sonnius zeer hebben ontsteld. Terwijl vooral de bisdommen Terwaan en Kamerijk, waarvan het eerste reeds vijf jaar geen bisschop bezat, in grote nood verkeerden, lekten de plannen van Filips uit en kwamen er reeds afgevaardigden van het kamerijkse kapittel om de verdeling van hun bisdom te kunnen voorkomen. Echter liet de paus zich niet uit het veld slaan en het verzet maakte op hem niet de minste indruk. „Zelfs indien het hele kapittel van Kamerijk hier komt, zal ik daarom niet nalaten te doen wat ik besloten heb en wat ik voor de kerk Gods in de Nederlanden voor nuttig beschouw” kondigde hij aan.

Aan hem zou het dus niet liggen, maar wel aan enige familieleden van hem, de Caraffa's, van wie Carlo n.b. door hem tot kardinaal benoemd was. Toen de paus dan ook het gevaar zag, dat deze sluwe heren veroorzaakten, beval hij, dat zij, met hun verdere verwanten uit Rome moesten verdwijnen. En met dat zij geliquideerd werden, kon Sonnius er verzekerd van zijn, dat hij nog wel een poosje in Rome zou moeten blijven. Want de paus vertrouwde ook het werk van zijn neef Carlo Caraffa niet, met name niet de rapporten, die hij had uitgebracht over zijn eerste te Brussel gevoerde besprekingen over de reorganisatie der bisdommen in de Nederlanden. Daarom was hij van plan opnieuw iemand naar Brussel te zenden om ter plaatse de voorgestelde bisschopssteden te bezoeken en zich te vergewissen van de inkomsten van elk bisdom. Sonnius wist dit echter te voorkomen, maar verder gebeurde er niets. Alles wees erop, dat de paus nog andere motieven had Filips niet direct zijn zin te geven. Het zou ons te ver voeren ook deze alle te onderzoeken. Het lijkt ons beter te wijzen op de 10e mei 1559, waarop de paus eindelijk bekend maakt, dat hij de zaak der nederlandse bisdommen in het eerstvolgend consistorie zal regelen. En reeds twee dagen later wordt deze vergadering gehou-

¹⁸⁾ Dierickx t.a.p. 48, 54 e.v.

den, waarin Paulus IV de oprichting van veertien nieuwe bisdommen in de Nederlanden afkondigt.

De missie van Sonnius is hiermede ten einde, hoewel nog lange tijd nodig was voor de definitieve redactie van de bul Super Universas. Op 2 augustus verliet Sonnius de Heilige Stad om op de 19e weer in de Nederlanden te arriveren. Filips had zijn zin gekregen. Hij kon er onder enig voorbehoud zeker van zijn, dat voortaan hij de bisschoppen zou benoemen en dat hij geen last meer zou hebben van buitenlandse inmenging in zaken, die de Nederlanden betroffen.

Inhoud van de bul.

Wie de bul nauwkeurig leest, kan zich tevens een goede indruk vormen, hoe het met de zestiende eeuwse kerk gesteld was. De paus maakt er geen geheim van, dat hij nieuwe bisschoppen zal gaan aanstellen „dewelke de hun toebetrouwde schaapen zoo wel door hun voorbeeld als door hunne woorden mogen stichten: en dewelke door een goed getal van vrome en geleerde mannen ondersteund, en door den dienst van bequaame bedienaaren geholpen zijnde, dezelve schaapen tegen de listen en lagen der woedende wolven mogen beschermen en bewaaren.”¹⁹⁾

Even verder een passage, die voor ons doel van belang is: „Van de kerk en het bisdom van *Utrecht* hebben wy dat gedeelte van 't zelve utrechtische bisdom afgetrokken, 't welk gelegen is in het graafschap van Vlaanderen; en daar by de eilanden van Zeeland; en gansch Waterland; en dat gedeelte van 't zoo genoemde vaste land van Holland, 't welke zich tot de stad Leiden toe, Leiden daar onder niet begreepen, en tot de stad Amsterdam toe, Amsterdam daar onder begreepen, uytstrekt: en dan noch de eilanden Vlieland, Tessel en Wieringen; en gansch Over-yssel, en Groningen, en Vriesland, met een groot gedeelte van 't hartogdom van Gelderland, 't welke Neder-Gelderland genoemd word, tot de stedekens Harderwijk en 's-Herenberge toe, dezelve daar onder begreepen: en daar-en-boven de plaatzen die zy over de revier de Waal heeft leggen, en die tot het hartogdom Gelderland behooren; en voorts het groote Water van Dordrecht, naar Brabant toe gelegen.”

Uitvoerig wordt in de bul gehandeld over de dotatie der nieuwe bisschoppen. Vanzelfsprekend was dit een van de moeilijkste onderdelen der besprekingen geweest en zo is het te verstaan, dat de Paus in zijn decreet slechts een voorlopige oplossing aan de hand deed. Het incorporeren van vermogende abdijen, zo zegt Rogier,²⁰⁾ was een bedenkelijke zaak, die indruiste tegen de algemene beginselen van de heilige stoel en die felle oppositie deed voorzien. Men zag in Rome echter ook geen andere mogelijkheid om de nieuwe kerkelijke leiders van inkomsten te voorzien en keurde daarom goed, dat de bisschoppen abt van een of ander rijk klooster zouden worden. Als zodanig zou-

¹⁹⁾ Zie noot 9.

²⁰⁾ t.a.p. 217.

den deze tevens zitting hebben in de gewestelijke staten, zodat Filips van deze zijde — indien hij maar de juiste benoemingen deed — geen gevaar te duchten had, ja zelfs op medewerking zou kunnen rekenen.

Wat betreft de kerkprovincie Utrecht, kan worden verwezen naar de bul Ex injuncto van 11 maart 1561, waarin een uitvoerige omschrijving van het aartsbisdom te vinden is.²¹⁾ Daags tevoren werd Frederik baron Schenck van Toutenburg tot aartsbisschop benoemd. Op 28 mei daaraanvolgende ontving hij zijn aanstelling. Van hem werd verlangd onder ede zijn verantwoordelijkheden te bevestigen. Zo verklaarde hij, „Frederik, aartsbisschop van Utrecht”, dat hij „voortaan van dit uur af getrouw en gehoorzaam (zal) zijn aan S. Pieter, aan de heilige Roomsche Kerke, aan onzen Heer Mijnheer den Roomschen Paus Pius IV (Paulus IV was op 18 augustus 1558 overleden AG.), en aan deszelfs nazaaten dewelke op een regelmatige wijze tot het Pausdom zullen koomen.” Het is bekend, dat Schenck van Toutenburg niet zonder talenten geweest is, maar ook, dat Filips hem beter niet tot aartsbisschop had kunnen benoemen, omdat er wel het een en ander op hem aan te merken viel. Betreurenswaardig zijn ook andere benoemingen, maar deze vallen buiten het bestek van dit artikel.²²⁾

Verzet tegen de nieuwe maatregelen.

De zaak van de bisdommen wekte een ontzaglijke beroering, „veel erger nog dan die van de spaanse troepen.”²³⁾ En het kwam bovendien van alle kanten. Niet alleen waren de „hoge dignitarissen van het oude bisdom” ontstemd, maar ook de seculiere en reguliere geestelijken voelden zich bedreigd nu zij wisten, dat Filips zou trachten het toezicht op hun doen en laten te verscherpen en alles in het werk zou stellen om alle kerkelijke functionarissen, belangrijk of niet, aan zijn wereldlijk gezag en aan dat van zijn ambtenaren te onderwerpen.²⁴⁾

Alle standen, zowel de adel en de geestelijkheid, als de steden „maakten een luid geschrei over hun geschonden rechten”. Abten en vliesridders verbroederden en bijna met geweld moesten de bisschoppen in de meeste steden „worden ingevoerd.”²⁵⁾ Granvelle verwittigt de koning ervan, dat „de abten beginnen te intrigeeren” en dat de „kloosterlingen der abdijen welke thans vaceren en ter dotatie aangewezen staan aan 't roeren” geslagen zijn.²⁶⁾

Van dit inwendige verzet schijnt Filips zich niet veel aangetrokken te hebben. Het moet hem echter toch wel enigermate verontrust heb-

21) Afdrukt in: Historie ofte Beschrijving etc. Leiden. 1719, blz. 27-48.

22) Zie hiervoor Rogier t.a.p. 236 e.v.

23) P. Geyl, Geschiedenis van de Nederlandsche stam, deel I (tot 1609), blz. 425 e.v.

24) L. J. Rogier, Beknopte Nederlandse Kerkgeschiedenis, Amsterdam. 1945, blz. 37 e.v.

25) Geyl, t.a.p. 431. Dierickx t.a.p. 132 e.v.

26) Erens, t.a.p. 62.

ben toen hij bemerkte, dat door het onvoorwaardelijk afkondigen van de besluiten — die de kerk aan de staat onderwierpen en hem tot absoluut heerser in de Nederlanden maakten — de prins van Oranje, zijn tegenspeler, meende „dat de godsdienstkwestie niet langer ontweken kon worden” en dat zelfs enige rijke abdijen in de zuidelijke Nederlanden zich tot Oranje hadden gewend en bij hem bescherming van hun aangetaste belangen zochten, de zijde van de opstand kozen en „niet dan gedwongen zijn teruggekeerd tot de trouw aan Spanje.” Een van de redenen hiervan was, dat de circumscription-bullen, ook wel „bullae limitum” genoemd, zo lang op zich lieten wachten. Granvelle schrijft hierover, dat „Rome de bullen niet wilde afzenden tenzij vooraf twaalf duizend dukaten gegeven zijn, en de schatkist der Nederlanden was zoo uitgeput, dat daaruit zelfs geen koerier kon betaald worden. Men had aan den H. Stoel moeten verzoeken deze zaak kosteloos te behandelen, want het geldt hier het welzijn van de godsdienst en het steunen van het gezag des Pausen in de Nederlanden.” 27) Zelfs in 1567 als Alva Margaretha van Parma opvolgt — hebben „noch de organisatie der nieuwe bisdommen noch de invoering der trentse decreten hier hun beslag gekregen.” 28) Hoewel Rogier hier afbreekt en de trentse besluiten „een voortreffelijk apparaat tot regeneratie van de vervallen nederlandse kerk” noemt, Oranje dacht er anders over en komt in een voltallige zitting van de raad van state — op oudejaarsavond 1564 — verklaren: „De koning dwaalt als hij meent dat Nederland, temidden van landen waar godsdienstvrijheid bestaat, voortdurend de bloedige plakkatens verdragen kan . . . Hoezeer ik aan het katholieke geloof gehecht ben, ik kan niet goedkeuren dat vorsten over het geweten van hun onderdanen willen heerschen en hun de vrijheid van geloof en godsdienst ontnemen.” 29) En dr. De Jong — de overleden Joannes kardinaal De Jong — vertelt in dit verband: „De oprichting der nieuwe bisdommen, die zulk een krachtig middel ter ware reformatie had moeten en kunnen worden, stuitte op bijna algemene tegenstand en heeft daarom den opstand tegen Spanje en de zegepraal van het protestantisme verhaast.” Hij acht zelfs het verzet van de brabantse bisdommen, die door de nieuwe maatregelen geïncorporeerd werden, ten dele niet ten onrechte. „Zij verloren niet alleen haar zelfstandigheid en een deel der inkomsten, maar het bestuur van een commenditairen bisschop-abt kon niet bevorderlijk zijn voor de kloosterlijke tucht, die juist hier en daar begon te herleven.” 30)

Zo was het eveneens in de utrechtse kerkprovincie. Ook daar ging het in hoofdzaak om het financiële gedeelte in de nieuwe maatregelen.

27) fr. Dalmatius van Heel, o.f.m., De Minderbroeder Johannes Knijff, bisschop van Groningen. In: Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht, deel LVII, blz. 232.

28) Rogier t.a.p. 255.

29) Geyl t.a.p. 437.

30) J. de Jong, Handboek der kerkgeschiedenis. Utrecht/Nijmegen 1937. Deel III, blz. 103 e.v.

In 1562 en 1563 werd er door een afvaardiging van de vijf utrechtse kapittels met de regering te Brussel onderhandeld. Hierover kan men in de resolutieboeken van het domkapittel vele bijzonderheden lezen. Zo werden op 6 november 1562 „unanimiter nemine discrepante” (dus eenstemmig en zonder dat iemand anders dacht) namens het kapittel de Domdeken Johan van de Vecht, die reeds te Brussel was, en Lodewijk Schore afgevaardigd om bij de hertogin van Parma de beperking en begrenzing te bepleiten van het koninklijk bevel, dat op de pauselijke besluiten gevolgd was en waardoor zij in hun rechten waren aangetast. Maar ook hier verliep niet alles even vlot, want op 5 februari 1563 moesten de afgevaardigden nog vertrekken. Het staat vast, dat zij pas enkele dagen voor de twaalfde maart afreisden. Ongeveer vijf jaar later kwam eerst een definitieve regeling tot stand, die voor beide partijen aanvaardbaar was.

Betekenis in het algemeen.

Wij kunnen niet beoordelen of de nieuwe indeling der bisdommen in de Nederlanden een „wereldhistorische zin” heeft gehad.³¹⁾ Wel weten wij, dat de betekenis ervan zeer gewichtig was, omdat mede door de bul van 12 mei 1559 de richting van de zestiende eeuwse geschiedenis, zowel de kerkelijke als de vaderlandse, is beïnvloed.

Hoe men ook over de besluiten van Paulus IV denkt, een feit is toch wel, dat door die besluiten aan de voortgaande deformatie der kerk een einde kwam. De wijze waarop de indeling in practijk werd gebracht rechtvaardigde echter verzet, en dat is er dan ook volop geweest, zowel in als buiten de kerk van die dagen.

A. GRAAFHUIS

³¹⁾ Deze gedachte is van prof. Rogier als hij de dissertatie van Dierickx, die veelal leidraad voor dit artikel was, bespreekt in *Studia Catholica* XXVI, 1951, blz. 159 e.v.

ZONDAGSVIERING TE VEENENDAAL EN ELDERS
IN DE ZEVENTIENDE EEUW

II

Zelfs in de 18e eeuw volgen nog placaten, ordonnanties en resoluties, die telkens weer gerenoveerd werden.

Wandelt men thans op de rustdag door de straten van Veenendaal of van andere uitgesproken gereformeerde plaatsen, dan wordt men als godsdienstig outsider getroffen door de strenge vierkante ingetogenheid. Als men hiervoor een verklaring in het verleden zoekt, is men geneigd dit met wijlen prof. dr. A. A. van Schelven toe te schrijven